

**Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького**

**канд. філол. наук
ст. викладач кафедри
української мови
Юрченко Олександр Віталійович**

**КОНЦЕПТ «ДНІПРО» В ОБРАЗНІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ
ВІКТОРА ЧАБАНЕНКА: ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСТВО**

Анотація

У статті йдеться про формування когнітивної семантики концепту Дніпро. Стаття містить теоретичні узагальнення про принципи й підстави дослідження поетичного концепту як категорії текстотворчої, етнопсихологічної, соціолінгвістичної та культурно-історичної.

Ключові слова: мовний знак, архетип, символ, концепт, поетичний концепт, концептосистема.

У лінгвістичних дослідженнях останніх десятиліть особливо актуальною, а відтак і популярною, стала концепція мовної картини світу. Відомо, що кожна мова відображає певний спосіб організації і сприйняття світу (або його концептуалізації). Як слушно зауважує Ю.Д. Апресян, «основні концепти мови складаються в певну єдину систему поглядів, своєрідну колективну філософію, що нав'язується як обов'язкова всім носіям мови» [1, с. 44].

Формування змістово-концептуальної інформації художнього твору належить до проблем лінгвістики тексту (у вузькому розумінні), й пов'язане з більш широкою проблемою дослідження індивідуально-мовної картини світу, коли конкретний текст є відображенням авторського світосприймання. Мовна індивідуальність письменника є невід'ємною складовою змістово-концептуальної інформації художнього твору, яку, щоправда, не слід

розцінювати як абсолютно суб'єктивну, оскільки світогляд автора формується певною історичною епохою, соціальними чинниками тощо.

Для аналізу ми обрали концептуальний образ Дніпра, який репрезентує один із чотирьох рівнів буття: матеріально-предметну реальність («вода») та об'єктивно-ідеальне буття (як духовна цінність, як поетична категорія). На думку В. Чабаненка, образ Дніпра є характерною ознакою української ментальності, притулком душі, джерелом розради, надії й сили [7]. Його потужний потенціал закладає основи морально-етичної сфери людини, формує естетичні смаки, стає одним із критеріїв оцінки прекрасного і потворного. Звідси – ідейно-естетична і семантична поліфункціональність концепту «Дніпро».

Наукова новизна статті полягає у виокремленні мовно-ментальних ознак концепту з погляду його образної спадкоємності. Це означає, що семантичну будову тексту слід розглядати не лише як спосіб реалізації індивідуальних настанов автора або як феномен історично-культурного розвитку, але і як один із проявів універсальних особливостей людської свідомості. Ми схилиємося до думки О. Петриченко, що «в будь-якому художньому творі простежуються деякі правила семантичних асоціацій, що не залежать від часу і місця його створення» [3, с. 29].

Гіпотетично текст можна кваліфікувати як «природне середовище» для функціонування образів, причому він, як одиниця мовної знакової системи, здатен створювати нові значення, несподівані метафори, формувати універсальні семантичні асоціації. Не мова, а текст безпосередньо пов'язані з культурою, тому що він пронизаний незліченною кількістю культурних кодів, саме текст зберігає інформацію про історію, етнографію, національну психологію, національну поведінку, тобто все, що складає зміст культури. Текст – набір специфічних сигналів, які, на думку В. Маслової, автоматично викликають у читача, вихованого в традиціях даної культури, не лише безпосередні асоціації, а й більшість другорядних [4].

Об'єктом аналізу є художні тексти Миколи Гоголя («Вечера на хуторі близ Диканьки», «Миргород», «Тарас Бульба») та сучасного українського поета Віктора Чабаненка. Як предмет статті обрано мовні засоби категоризації поетичного образу Дніпра.

Нами встановлено, що у структурі гоголівського концепту «Дніпро» основними вербалізаторами є матеріальні явища і предмети або створювані з певними стилістичними настановами образи, що містять у розгорнутому вигляді багатоманітність таких ціннісних та естетичних значень, напр.:

1. Складова поетизованого пейзажу: *Тихо светит по всему миру: то месяц показался из-за горы. Будто дамасскою дорогою и белою, как снег, кисеею покрыл он гористый берег Днепра, и тень ушла еще далее в чащу сосен* [5, с. 131].

2. Просторова ніша міфологічних світів – світу язичницького багатобожжя, міфологічного світосприйняття, фантастичного уявлення про русалок, вовкулаків тощо: *Любо глянуть с **середины Днепра** на высокие горы, на широкие луга, на зеленые леса! Горы те – не горы: подошвы у них нет, внизу их, как и вверху, острая вершина, и под ними, и над ними высокое небо. Те леса, что стоят на холмах, не леса: то волосы, поросшие на косматой голове лесного деда. Под нею в воде моется борода, и под бороною, и над волосами высокое небо* [5, с. 131]; *Посреди Днепра плыл дуб. Сидят впереди два хлопца; и под веслами, как будто от огнива огонь, летят брызги во все стороны* [5, с. 131]; *Катерина замолчала, потупивши очи в сонную воду; а ветер дергал воду рябью и весь Днепр серебрился, как волчья шерсть среди ночи* [5, с. 132]; *Из днепровских волн выбегают вереницами погубившие свои души девы; волосы льются с зеленой головы на плечи, вода, звучно журча, бежит с длинных волос на землю и дева светится сквозь воду, как будто бы сквозь стеклянную рубашку; уста чудно усмеваются, щеки пылают, очи выманивают душу.: она сгорела бы от любви, она зацеловала бы* [5, с. 155].

3. Битий шлях, дорога, сповільнений рух, плинність часу: *пан их Данило призадумался, и рукав кармазинного жупана опустил из дуба и*

черпает воду; пани их Катерина тихо колышет дитя, а на не застланную полотном нарядную сукню серою пылью валится вода [5, с. 131].

4. Жива одухотворена стихія: *Слышно только, как глухо шумит внизу Днепр и с трех сторон, один за другим, отдаются удары мгновенно пробудившихся волн. Он не бунтует. Он, как старик, ворчит и ропщет; ему все не мило; все переменилось около него; тихо враждует он с прибрежными горами, лесами, лугами и несет на них жалобу в Черное море* [5, с. 139].

5. Топонімічний або етнопросторовий локалізатор: *Вот по широкому Днепру зачернела лодка* [5, с. 139]; *Гребцы пороняли шапки в Днепр* [5, с. 133]; *А из окошка далеко блестят горы и Днепр. За Днепром синеют леса* [5, с. 138].

6. Медіатор (від лат. mediator – посередник) між реальним та ірреальним світом: *...та недостойная жена, которая живет после своего мужа; Днепр, холодный Днепр будет мне могилой* [5, с. 136].

7. Фетиш (від франц. fetiche – ідол, талісман) – знак, матеріальний предмет, наділений магічними надприродними властивостями. Напр.: *И вдруг по всей комнате разлился прозрачно-голубой свет. Только не смешавшиеся волны прежнего бледно-золотого переливались, ныряли, словно в голубом море, и тянулись слоями, будто на мраморе. Тут поставил он на стол горшок и начал кидать какие-то травы* [5, с. 140].

8. Сила, що забирає або дарує життя: *Пропадай он, тони он – не подам руки спасти его. Сохни он от тайной травы – не подам воды напиться ему* [5, с. 143]; *Я бы тебя зашил тогда в мешок и утопил бы в самой середине Днепра* [5, с. 146]; *А подале над Днепром горит бесовский его замок, и алые, как кровь, волны хлебещут и толпятся вокруг старинных стен* [5, с. 143]. Тут інформація, пов'язана з образом крові, ніби «воскресає» із семантики фразеологічних одиниць на зразок: *пйти кров*, до останньої краплі крові, де *кров* – символ життєвої сили. Пор. також: *Кто из казаков осмелился гулять в челне в то время, когда рассердился старый Днепр? Видно, ему неизвестно, что он глотает как мух людей* [5, с. 151].

9. Провісник біди: *Пусто во всем мире. Унывно шумит Днепр. Грусть залягает в сердце; Внизу бежит дорога, по ней никто не пройдет. Пониже ее гуляет Днепр; ему ни до кого нет дела: он бушует, и унывно слушать колоднику однозвучный шум его* [5, с. 144];

10. Просторова межа між земним і потойбічним світом. Тут привертає увагу порівняння дніпровських вод із дзеркалом. Як відомо, у віруваннях давніх слов'ян межу між земним і потойбічним світом уособлювало дзеркало. Хоч дзеркало як реальна річ з'явилося пізніше, ніж близькі за функцією слова *межа, поріг, колодязь*, але його семантика і символіка глибоко архаїчні [4, с. 111]. Дзеркало – це ніби «вікно у той світ», тому, за слов'янським повір'ям, вночі не можна дивитися у дзеркало, адже ніч – це час нечистої сили, людина у цей час особливо вразлива. Пор. з гоголівським пейзажем у «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки»: *мрачные ставни были открыты; стекла сияли при месяце; слышался шелест и трещание кузнечиков или гудение болотной птицы, ударявшей скользким носом своим в широкое водное зеркало* [5, с. 70].

У структурі концепту «Дніпро» образ дзеркала кваліфікуємо як міфологему. Міфологема у нашому розумінні – це те, що забуте людиною, але збережене у потаємних глибинах слова і свідомості. Пор. також у іншому контексті: *Казалось, с тихим звоном разливался чудный свет по всем углам, и вдруг пропал, и стала тьма. Слышался только шум, будто ветер в тихий час вечера наигрывал, кружась по водному зеркалу, нагибал еще ниже в воду серебряные ивы* [5, с. 141].

11. Чарівник, суб'єкт партиципації (від лат. *participatio* – причетність) природи з людиною. Пор. традиційний для народних замовлянь мотив зіставлення частин тіла людини і природних об'єктів із конкретним описом: *Вот она как-то пошевелила прозрачною головою своею; тихо светятся ее бледно-голубые очи; волосы вьются и падают по плечам ее, как будто светлосерый туман; губы бледно алеют, будто сквозь бело-прозрачное утреннее небо льется едва приметный алый свет зари; брови слабо темнеют. Ах! Это Катерина!* [5, с. 141].

У Віктора Чабаненка:

1. Романтика дитинства, чистота, незайманість, небуденність. Напр.: *І снівсь мені в ту ніч химерний сон, Що ніби я в качатко обернувся І йшов за мамою у плавню-дивокрай, А скрізь цвіли обабіч чорнобривці. А потім я з чирятами літав Над луками, що пахли осокою, Над плесами, де квітнуло латаття...* [6, с. 161].

2. Антропоморфічна істота, батько: *Ой, не течи, Дніпре, Побіля мого серця, Та не ятри, батьку, Мої старі рани* [6, с. 153];

3. Козацька слава, що передається нащадкам як заповіт: *А підведись, Дніпре, Високо, аж до неба, Та вдар по гранітах, Хортиці-ковадлу, Та викуй нам, тату, Викуй нову славу, Нову Святославу* [6, с. 153]; *Ой Наддніпрянино – Отецька спадцино, В могилах схована, Щоб там зітліть. Ти кров'ю кроплена, Багном затоплена, В закови кована На сто століть* [6, с. 8].

4. Правдиві світлі помисли, благородні поривання: *У мені, як в Дніпрі, каламуттю життя Бунтівничі пороги потоплено, Та розіб'ється всякий об них корабель, Що до тебе пливтиме із кривдою!* [6, с. 152]. Тут ліричний герой – людина, що прийшла в світ природи зі своїм внутрішнім світом, з амбіціями і почуттями, які не створюють дисонансу з образом спокійної і сильної ріки, яка може бути й небезпечною.

5. Поріг, що відділяє світ живих від світу померлих; межа між правдою і брехнею, безвихіддю і перспективою: *Отак моя печаль і мій вулканний гнів Течуть Дніпром підземним потаємно, Десь там гудуть, вирують і шумлять – Аж біля серця святорідної Вітчизни* [6, с. 165]. Пор. також: *Землі віддавши плоть свою людськую, Зійшов він на могилу бронзотілим. В німій задумі над Дніпром спинився І прозирає далеч світанкову, На наш поріг олжу не допускає І пильно нашим розумом кермує* [6, с. 115].

6. Сфера втручання людини, природний об'єкт (або істота), що потребує захисту: *Повз ЛеСУ й собакодром, Що над Дніпром, Тече вода червона (Червона!) Із «Запоріжсталі», Щоб не були ми відсталі. Вода??? -Ну, да... -А може, кров?! - Ну, ти й дайош... Бувай здоров!* [6, с. 101].

Які б не були яскраві образи Дніпра, в ідіюстилі поета, якими б кольорами не грав внутрішній світ ліричного героя, він неминуче стикається з сірістю і безбарвністю людського існування та канібальськими законами виживання, і саме тому червоні річки, що ніби кров, течуть із запорізьких заводів, стають тривожним сигналом екологічної катастрофи.

7. Народні звичаї, історія, культура: *Із вод Дніпра, з євшанових легенд Ми вийшли в це страшне десятивіччя. Нейтронний Космос пильно загляда У наші збасаврючені обличчя* [6, с. 73].

8. Одухотворена стихія, зловісна сила: *Тягне вітер вербу У Дніпро за коси, А вона Пустуна Жалібненько просить: - Не тягни ти мене У холодну воду, Не ламай Мій розмай – Молоденьку вроду!* [6, с. 44].

9. Суб'єкт сприйняття, збереження і передачі сакральної інформації: *Збудилась і вийшла на берег Дніпра Сім'я орія-добросія. Настала жадана, уроча пора – Аж ген показався Месія!* [6, с. 24]; *Я до Божої никну стопи: Серце вдячності повне по вінця За широкий Дніпро, за роздольні степи, За судьбу орія-українця* [6, с. 9].

10. Руйнівник обивательських настроїв, сірості, пересічності: *Розгнівався загачений Дніпро Й розлився на півсвіту мутнохвилям...* [6, с. 22].

11. Молода сила, що дарує життя й наснагу: *Розгін космічної доби – І велич тихо-соборова! Ростуть на Хортиці дуби, Росте, нуртує міць Дніпрова* [6, с. 14].

12. Топонімічний або етнопросторовий локалізатор: *Де степену рідного огром, Де ясні зорі й тихі води, Стоїть спредвіку над Дніпром Старий курган – олтар свободи* [6, с. 11]; *Ми мовчки йдем... Та й що тут говорити? З Дніпра зима волого повіва* [6, с. 201].

Отже, коли читаєш поетичні пейзажі збірки В. Чабаненка «Січ духовна», переконуєшся в здатності мистецтва створювати свою, не менш достовірну, ніж реально існуюча, дійсність. Опис сповнений життя, динаміки, руху. Автор досягнув цього завдяки вмінню бачити красу Дніпра, а також поетично узагальнювати бачене й пережите, створювати глибокі філософські аналогії.

Окремої уваги в аспекті аналізу мовної картини світу заслуговує, на нашу думку, самобутній погляд О. Петриченко: для того, щоб наблизитися до розуміння сконструйованого людиною світу, немає необхідності знати, «що означає кожне слово», – проблема полягає в тому, щоб побачити зміст, що приховується «всередині», у межах самої мови. «Смислова аура існує в мові і одночасно виходить за межі цієї мови, і насамкінець створюється спільністю людей, а не окремою людиною, але кожна людина корелює цей зміст саме завдяки тому, що вона є одиничність і неповторність» [3, с. 29]. Відтак і концептуальне бачення образу Дніпра має спільні і відмінні ознаки в аналізованих текстах.

Отже, концепт «Дніпро» у М. Гоголя – це жива, одухотворена, цілісна стихія, здебільшого поглинаюча або опоетизована, ніж освячена (пор. християнське розуміння ріки як символу чистоти, святості, атрибута хрещення); вона може виступати або медіатором між міфічними світами, або просторовою нішею якого-небудь із них, а також провісником біди, цілительною силою; це міфологема, звернена переважно до слов'янського народно-поетичного міфу.

«Дніпро» в ідіюстилі В. Чабаненка – це батьківський край, жива й одухотворена стихія, що є уособленням народних звичаїв, історії, культури, козацької слави або атрибутом спогадів. Наділений історико-географічними рисами, він об'єднує в своїй структурі слов'янську народно-поетичну і християнську манеру уявлень. Під впливом екстралінгвальних чинників концепт «Дніпро» зазнає розширення семантики за рахунок таких лексичних засобів вербалізації, як «людина» і «природа», які у світлі сучасних екологічних катастроф нерідко протиставляються один-одному.

Послідовний аналіз структури концепту «Дніпро» у мові цих авторів дозволяє виокремити спільну семантику: «Жива й одухотворена стихія», «Компонент живої одухотвореної природи», «Просторова межа земного і міфічного світу», «Медіатор між реальним та ірреальним світом», «Сила, що дарує життя, очищує і зцілює», «Топонімічний і етнопросторовий локалізатор». Ступінь збігу основних авторських значень кожної зі складових концепту

дозволяє говорити про генетичну (у вузькому значенні) спадковість, яка не залежить від ряду чинників: а) хронологічних координат, оскільки життєвий шлях кожного з аналізованих авторів неоднаковий і за тривалістю, і за періодом буття (XIX, XX, XXI ст.); б) просторових характеристик, тому що письменники різняться місцем проживання і творчості; в) соціального і вікового статусу особистості. Крім того, поетичне сприйняття концепту «Дніпро» є невід'ємним компонентом індивідуальної мовної картини світу. Як складова системи природних реалій, він утілює естетичний ідеал письменника, служить засобом вираження авторського емоційного ставлення до зображуваного, джерелом образотворення, засобом актуалізації міфологічних уявлень, розкриття настроїв персонажів та проникнення в їх психічний стан.

Література.

1. Апресян Ю.Д. Новый объяснительный словарь синонимов: концепция и типы информации // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Проспект / Ю.Д. Апресян, О.Ю. Богуславская, И.Б. Левонтина, Е.В. Урысон. – М.: Русские словари, 1995. – С. 7 – 118.
2. Ажнюк Б.М. Мовні явища як етнокультурна цілісність / Б.М. Ажнюк // О.О.Потебня і проблеми сучасної філології: зб. наук. праць / АН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні / Відп. ред. В.Ю. Франчук. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 26 – 43.
3. Петриченко О.А. Художественная мифопоэтическая картина мира в свете проблем этногенетической преемственности (образы «вода» и «земля» в речи Н. Гумилева, А. Ахматовой, Л. Гумилева) / О.А. Петриченко // Русский язык и литература. – № 5 – 6. – 1998. – С. 28 – 33.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие / В.А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 204 с.
5. Гоголь Н.В. Вечера на хуторе близ Диканьки / Н.В. Гоголь. – Миргород: Повести. – Х.: Прапор, 1989. – 392 с.
6. Чабаненко В.А. Січ духовна / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2007. – 220 с.
7. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови: [монографія] / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.